

миллет ўакиллери жасағанын да билсе болады. Олардың көпшилигі бөлегі қарақалпақ урыў-қәуимлик дүзилisine киретуғын урыўлар менен ямаса усы аймақта жасаған халықлар менен байланысly.

Солай етип, хәр бир дәўир топонимлердің пайда болыўында өзиниң изин қалдырады. Топонимлер сол

дәўирдің жәмийетлик қатнаслары, адамлардың дүньяқарасы сыяқлы факторлардың нәтийжесинде пайда болады. Бизге жетип келген жер-суў атамалары сол жәмийеттиң өзгешелигине қарай қойылған. Қайсы жерге барсаң да, топонимлердің өзінде қаншама мәни, шешилмеген сыр жатады.

Әдебиятлар

1. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? –Нөкис: 1965.
2. Әбдиев А., Реймов А. Тахтакөпир тәрийпи. –Ташкент: 2019.
3. Жанузақ Т. Қазақ ономастикасы. –Павлодар: 2008.
4. Жанузақ Т. Тарихи жер - су аттарының түптеркiнi. –Алматы: 2010.

Маълум бир топоним ёки гидронимнинг, ёки оронимнинг номланишининг муҳим бир сири, тарихи бор. Мақолада топонимик маълумотларга бой Тахтакөпир тумани баъзи топонимларининг пайдо бўлиш, номланиш сабаблари ҳақида сўз юритилган.

У каждого топонима, гидронима или оронима в названии есть своя тайна и история. В статье рассказывается причины наименования и возникновения некоторых топонимов в Тахтакупирском районе.

Each toponym, hydronym, oronym has a secret and history of naming. The article discusses the origin of naming some toponyms of Takhtakopir region, which full of rich toponymic information.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ИНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ФЕЙИЛ СӨЗЛЕРДІҢ КОНВЕРСИЯ, КОМПОЗИЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН БЕРИЛИҰ ЖОЛЛАРЫ

Д.Утепбергенова – ассистент оқытушы
Г.Джумамуратова – ассистент оқытушы

Әжисияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: конверсия, композиция, от, феъл, аффикс, суффикс, шакл ясалиши, семантик структура, синтетик ва аналитик усул.

Ключевые слова: конверсия, композиция, существительное, глагол, аффикс, суффикс, словообразование, образование формы, семантическая структура, синтетические и аналитические методы.

Key words: conversion, composition, noun, verb, affix, suffix, word formation, form formation, semantic structure, synthetic and analytical methods.

Хәзирги англис тилинде бир сөздің өзи бир пайыттың өзінде хәр түрли сөз шақапларына тийисли болыўы мүмкин. Бул хәдийсе, әсиресе, атлық хәм феийл сөзлерде анық көринеди. Себеби, редукция нәтийжесинде англис тилиндеги атлық хәм феийл сөзлердің ақырындағы парық қылыўшы белгилер анықлаў қыйынласады. Хәзирги күнде сөзлер морфологиялық көрсеткишлерге бай емес. Сол себепли бир сөз шақабының формасы, дәслепки формасы ямаса сөз парадигмасының дәслепки формасында келгенде екінши сөз шақабынан парық қылмаўы мүмкин. Мысалы: water-суў, суў қуйыў, telephone –телефон, телефон қылыў, measure-өлшем: өлшеў.

Инглис тилинде конверсия усылы менен сөз пайда етиў XIII әсирде басланған. Конверсия усылының пайда болыўы бул инфинитив суффикслердің жоқ болып кетиўи, атлық сөзлерди қосымталарының жоқ болыўы нәтийжесинен келип шыққан. Сол себепли сөзлер өзиниң лингвистлердің айтыўынша «конверсия усылы» менен сөзлерди пайда етиў әйемги инглис тили дәўиринде болған деген пикирди билдирген [1:44-47].

Әйемги инглис тилиндеги конверсия, хәзирги инглис тилинде омонимлердің көп болыўы болып табылады. Және ол «Егер әйемги инглис тилиндеги конверсия хәзирги инглис тилиндеги конверсиядан сөз жасаўшы суффикслериниң болмағанлығы менен де парыкланыўы кереклигин» айтып өтеди. А.И.Смирницкий омонимлерде конверсия усылы менен сөз жасалыў характерин (белгисин) көре алмаған. Ол сөз жасалыўда бир принцип бар екенин, ол да болса сөзлер өзлериниң парадигмасы менен ажыралып турады. Мысалы: Хәзирги инглис тилинде love-love, pencil-pencil, әйемги инглис тилинде lufun lufian, hearpe-hearpian. Бул еки жағдайда да сөзлер өзлериниң парадигмасы менен ажыралады.

Профессор В.Н.Ярцева омонимлердің арасындағы парадигма түбир сөзлердің бир қыйлы айтылыўы, сөзлердің формасының сәйкес келиўи –бул хәзирги инглис тилиндеги сөз шақапларының морфологиялық – синтаксислик усул менен жасалыўына түртки болады.

Бул лингвистикалық әдебиятта «конверсия» усылы деп аталады деди [2:22-26].

Атлық, келбетлик, феийл сөзлердің бир қыйлы айтылыў теңлиги конверсия усылы менен сөз жасаўдың әхмийетли элементи болып есапланады.

Ал, М.Бизе болса конверсия терминин әйемги инглис тилинде қолланбаўды айтып өткен. Ол конверсия терминин әйемги инглис тилинде болыўын XVIII әсирдің басында, омонимлердің пайда болыўы менен байланысly деген концепцияны алға сүрген. (М. Бизе).

Бул концепцияға Д.Ли де қосылған, себеби феийл сөзлердің аффикслерсиз атлық сөзлерден жасалыўы конверсияның тәсиринен болған деген пикирди билдирген. Ол әйемги инглис тилинде бир қатар атлық, келбетлик сөзлерден хәлсиз феийл сөзлер болған, оларға lufian-lufu сөзинен, blostmian blastm –сөзинен жасалған. Олардағы iap суффиксин сөз жасаўшы элемент деп қараўға болады, бирақ ол инфинитивтиң суффикси болғаны себепли, ол феийл сөзлердің парадигмасын қурайды, сонлықтан ол сөз жасаўшы суффикс емес ал форма жасаўшы суффикс болып табылады деп айтқан. Әйемги инглис тилинде конверсия усылы менен сөз пайда етиў еле болмаған. Әйемги инглис тилинде iap суффикси еки түрли функцияны атқарып келген. 1) сөз жасаўшы 2) форма жасаўшы.

Солай етип, инглис тилиндеги конверсия (Conversion) басқа сөз жасаў делинеди.

Инглис тилинде бир семантикалық түбир сөзден конверсия усылы менен қанша сөз жасаўға болады деген сораў әйемги, хәзирги инглис лингвистлерин қызықтырып келген. Бирақ бул сораўдың жуўабын шешіўде, елеге шекем бир пикирге келген жоқ.

Сөзлердің қайсы сөз шақапларына тийисли екенин айырып алыў ушын, сол сөздің семантикалық тарихына көз таслаў керек. Сөзлердің пайда болыўында «конверсияның қайталаныўы» реконверсия омоним сөзлерди есапқа алыў керек.

Хәзир омоним сөзлердің семантикалық структура-сын, яғный конверсия усылы менен қанша сөз шақап-ларын жасаўға болатуғынлығын анализлеп өтемиз.

Мысалы: welcome (n) (adj) (v) (int). out (n), (adv) (v), black (n), ladj, (v), down (n), (adj), adv, (prep), (v).

Жоқарыда көрсетілген “down” сөзін алып қарасақ, Оксфорд сөзлігі бойынша «дюна» деген мәніні билдиреді. Бұл сөз атлық сөз шақабына кіреді. Бұл сөзден рәуиш (adverb) сөз жасаған. Рәуиш сөзден келбетлік сөз пайда болған. Мысалы: down leap-leap down, down fall-to down. Рәуиш сөзлер, өз гезегінде, фейил сөзді жаратқан. Мысалы: to down- төменлеу, төмен түсіу, төменге таслау. Солай етип бизлер конверсия менен тек екі сөз шақаптары: атлық хәм фейиллердің семантикалық мәнилеринің арасында байланыстың бар екенлігін тән алыуымызға болады. Егер бизлер «down» сөзінің схемасын жасайтуғын болсақ, онда ол төмендегі формада болады конверсия арқалы жасалыу $\diamond$ белгиси менен аңлатылады.

Инглис тилиндегі “out” сөзінің дәслепки мәніси атлық сөз болып «шығыу» деген мәніні аңлатқан бұның себеби рәуиштің эллиптикалық қолланыуы нәтижесинен келип шыққан. The way out - out шығыу орны. Келбетлік “out” сыртқы сөзі келбетлік фейилдің рәуиш пенен келип анықлаушы функциясында қолланыуы менен пайда болған. Мысалы: lying out фейил сөз to out алатуғын болсақ, ол рәуиш сөзден жасалған. Дәслеп “out” фейил сөзі әйемги инглис тилиндегі utian ut-out алынған. Бірақ to out фейилинің басқа мәнилері конверсия арқалы пайда болған деген пикирге келиуге болады.

To out фейилинің кейінгі конверсия арқалы алынған мәнилеріне мыналар кіреді: кууып салыу, накаут қылыу, ойыннан шығарыу экскурсияға шығыу, шығыу.

Инглис тилинде конверсия усылы менен көплеген фейил сөзлер жасалады. Олар көпшилик жағдайда атлық сөзлерден пайда болады. Мысалы: a belt- қайыс, to belt-қайыс тағыу, cage- тор, to cage- торға салыу, blind-соқыр, to blind-соқыр болыу, doctor- доктор, to doctor-дауалау, a move –хәрекет, to move-хәрекет етиу, a call-қоңырау, to call- қоңырау етиу.

Конверсия усылы менен бір мәнилі сөзлер жасалады, бірақ олардың көпшилигі көп мәнилі сөз болып кетеді. Конверсия арқалы жасалған сөзлер қандай қылып полисемияға айланыуы хәкқында мәселені елеге шекем хеш ким изертлемеген.

Бұл мәселенің шешилиуі конверсия хәкқында толық мағлыұмат алыуға жәрдем береді. Конверсия усылы менен жасалған сөзлердің көпшилигі, конверсияның көп мәртебе қайталанғандығына байланыссы. Түбір сөз қанша мәниге ие болса, сонша конверсияға ушырайды. Мәселен: Share (noun)- акция, пай, бөлек, to share (verb)- бөліу, пайға ие болыу, қатнасыу, a doctor (noun)- врач, доктор (лауазым), to doctor –докторлық етиу, concern (noun)- қарым-қатнас, тәшүиш, қызығыу, қатнасыу, to concern (verb)- қарама-қарсылыққа ие болыу, (қатнасыу), тәшүишлениу, қызықсыныу.

Сөзлерді анализлей отырып және бір пикирге келиуге болады. Конверсия усылы арқалы тек таза сөзлер пайда болып қалмастан, таза мәнидегі сөзлер де пайда болады. Басқа сөз бенен айтқанда конверсия бурыннан бар сөзлердің мәнилерін таза мәнилерді жасайды. Мысалы: slide (noun) –сырғанақ, сырғанау, сырғанаушы механизм. (тех).

Инглис тилинде, дерлік барлық сөз шақаптарына фейил сөзлерден жасаса болады. Оларға атлық, келбетлік, предлог, рәуиш сөзлер кіреді.

Инглис тилинде сөз жасаудың және бір түрі бұл сөз қосылыу-композиция (**Composition**) деп аталады. Екі ямаса оннан да көп сөзлер дизбеклесип, фейил сөз жасалыуын композиция деп атаймыз. Композиция дегенде, әдетте, екі хәм оннан артық сөзлерден туып улыұма бір мәни аңлататуғын дөренді сөз түсиниледі. Композиция (қоспа сөз) ең кемінде екі түбірден

(сөзден) ибарат болса, олар белгили бір тураклы тәртіпте қәлиплеседі, оларды бири-биринен ажыратыуға, орын алмастырыуға болмайды. Мысалы: атлық+фейил back-bite –кейнінен айбат шегіу, to white wash- хәкклеу, to broadcast- радиодан хабарлау.

Бұндай түрдегі қоспа фейил сөзлер онша көп ушыраспайды. Кең тарқалған қоспа фейил сөзлер фейилдің рәуиш сөзлер менен қосылып келиуі болып есапланады. Мысалы: to ring up телефон қылыу, to goaway-кетип қалыу, to make out- түсиніу, to put on –кийіу.

Солай етип, инглис тилиндегі фейил сөзлер сөз қосылыу арқалы төмендегіше схемада жасалады. Мысалы: 1) n+n buttonhole илгек жай ашыу, 2)n+v-brow best-қорқытыу хәулықтырыу, a+n blue pencil- редакторлау, қысқартыу, black-mail –зорлап пул алыу.3) a+v-cold shoulder- кеуілсиз күтип алыу 4) adv+v outgo- үстин турыу, outgrow- артық шығыу.

Композиция усылы жәрдемінде дөренді сөзлер жасалады. Дөренді сөз бир ямаса екі сөздің қосылыуы арқалы пайда болады. Қосылыушы сөзлер мәнилі морфемалардан турады, соның ушын олар жай сөз хәм сөз дизбеклеринен айырылып турады [1:87-89].

Қоспа атлық сөзлер компонентлеринің характерине қарап төмендегі группаларға болинеді:

1) Түбір өзекли қоспа атлық сөзлердің (Ordinary or nonderivational Compounds) компоненттері түбір морфемалардан (Root-Morphemes) жасалады. Мысалы:

Gas-bomb «химиялық бомба», head-ache «бас ауырыу», head-dress «бас кийім».

2) Дөренді қоспа атлық сөзлердің (Derivational Compound nouns) бир компоненти ямаса екі компоненти де дөренді сөзлерден жасалады. Мысалы:

Shoe-maker «етикши», knife-grinder «пышак шарлаушы, шарлаушы», novel-writer «романист, роман жазыушы», notice-board «дағазалар доскасы».

3) Қысқартылған қоспа атлық сөзлер (Abbreviated Compound Nouns) инглис тилинде көптеп ушырасады. Олар хәр қыйлы усыллар менен қысқартылады, яғный толық қысқартыу хәм ярым қысқартыу усыллары болады.

Толық қысқартылғанда хәр сөздің бас хәриби ямаса сеси алынады. Мысалы: BBC (British Broadcasting Corporation) «Британия радио еситтириу корпорациясы» ямаса Би. Би. Си; USA (United States of America) «Америка Құрама Штатлары» ямас АҚШ.

Сөздің айырым бууынлары ямаса сеслері алынып қысқартылса ярым қысқартыу болады. Мысалы:

perf (perfect) «перфект», pl (plural) «көплик», amp-h (ampere-hour) «ампер-саат» хәм т.б.

4) Тәкирарый қоспа атлықлар (Reduplicative (Twin) Compound Nouns) – бууынлардың яки сөзлердің өзгермей ямаса сәл өзгерип тәкирарланыуы нәтижесінде жасалатуғын қоспа сөзлер болып табылады. Тәкирарый атлықлардың жасалыуының төмендегі усыллары бар:

а) түбір сөз өзгермей тәкирарланады; tap-tap «дүк-дүк», «есикти қағыу», snip-snip «шық-шық», «сааттың шыкылдысы»;

б) сөздің түбіріндегі дауыссы өзгерип тәкирарланады; wig-wag «жалау менен сигнал бериу», chif-chaff «қустың аты»;

в) сөздің басындағы сеси өзгерип тәкирарланады; hanky-panky «фокус көрсетиу», kicky-whicky «хаял, қатын».

Қарақалпақ тилиндегі чай-пай, нан-пан, арба-арба, пада-пада хәм т.б. сыяқлы жуп атлық сөзлердің жасалыуына туура келеді.

Қоспа атлық сөзлерді семантикалық классификациялау хәкқында хәр түрлі пикирлер бар, көбірек таралғаны О.Есперсен хәм басқалардың классификациясы болып есапланады.

а) Биринші компоненти екінші компонентін анықлап келеді. (Final Determinative Compounds) sunset

«күн батыс», earth-quake «жер силкиниў», whetstone «кайрак тас», thunder-storm «гүлдирмама», т.б.

б) Екинши компонент бирыншисин аныклап келеди; tip-toe «аяктың ушы», toad-eater «өтирикши», toast-master «тамада», т.б.

в) Байланыстырыўшы (копюлатив) қоспа атлықлар; Nukus – Tashkent (Нөкис-Ташкент) хәм т.б.

г) Айкынлаўшы қоспа атлықлар (Appositional Compounds); woman-doctor «хаял доктор», nanny-goat «ешки, урғашы жаллық», mother-in-law «қайин ене».

Әдебиятлар

1. Смирницкий А. И. «По поводу конверсии в английском языке» -М.: 1966. 44-47-б.
2. Ярцева В. Н. «Проблема параг в языке аналитического строя». -М.: 1971. 22-26-б.
3. Буранов Б. Курбаназаров П. К. «Англичан тилиниң грамматикасы» -Нөкис: 1979. 22-б.
4. Antal “Meaning and understanding” The Hague 1964.
5. Jespersen O. “A modern English Grammar on historical principles”. –Copenhagen: 1962.

Лексик-морфологик услуб ёрдамида англиз тилида феълларнинг шаклланиши, феълларни конвертатсия қилиш, композитион услуб билан ўтказиш усуллари. Инглиз тилида феълларнинг шаклланиши ва ўзига хос узатилиши, феълларнинг синтетик ва аналитик усуллар билан шаклланиши ва сўз шаклланиши тизимидаги ўрни. Инглиз тилида қўшимчалар услуби билан феълларни тузиш. Инглиз тилида таржима услуби билан сўзларни ишлатиш. Инглиз тилида биз ҳар бир сўз гуруҳидан феълларни айлантирамиз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Формирование глаголов в английском языке с помощью лексико-морфологического стиля, способы передачи глаголов преобразованием, стиль композиции. Условия образования и специфической передачи глаголов в английском языке, образование глаголов синтетическими и аналитическими методами и его место в системе словообразования. Составление глаголов со стилем аффиксации в английском языке. Использование слов со стилем преобразования на английском языке. В английском языке мы создаем глаголы из каждой группы слов путём преобразования.

SUMMARY

Formation of verbs in English with the help of lexical morphological style, ways of transmission of verbs by conversion, composition style. Conditions of formation and specific rendering of verbs in English, formation of verbs by synthetic and analytical methods and its place in the system of word formation. Making verbs with affixation style in English. Use of words with conversion style in English. In English, we create verbs from each word group through conversion.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРДЕ ИЗЕРТЛЕНИЎИ

Қ.Үсенова - ассистент оқытыўшы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: этномаданий лексика, этнолингвистика, этнос, этнография, этимология, семантик.

Ключевые слова: этнокультурная лексика, этнолингвистика, этнос, этнография, этимология, семантический.

Key words: ethnocultural vocabulary, ethnolinguistics, ethnos, ethnography, etymology, semantic.

Тил халықтың тарихы менен байланыслы, ал лексика болса, халықтың турмысында жүз берген барлық өзгерислер менен болады. Этнографиялық лексика тил билиминдеги раўажланып киятырған бағдарлардың бири. Себеби, тил илими раўажланған сайын оның баска илимлер менен байланысы тәреплерине итибар қаратыла баслайды. Мәселен, этнолингвистика, этнографиялық лексика хәм т.б. Бул ҳаққындағы көзқарасларды илимпазлардың пикирлери менен толықтырыўға болады.

Рус тилиндеги энциклопедиялық сөзликлерде этнолингвистика ҳаққында мына мағлыўматты ушыратамыз: *Этнолингвистика* – этнология, фольклортаныў, мифология, мәдениеттаныў, дәстүрий мәдениеттің тил белгилерин изертлеў хәм тилдеги көринислер менен байланыслы этникалық дүньяны үйрениўдиң, изертлеўдиң комплексли бағдары» [11]. Ал А.С.Герд болса, этнолингвистиканың тил билими, этнография хәм социологияның кесиспесиндеги илим бағдары екенлигин атап өткен [4:78].

Хәр бир халықтың этнографиялық лексикасы сол халықтың этникалық өзгешелигин анықлаўға жәрдем береді. Сол себепли бул бағдарда түркий тиллерде исленген бир қанша мийнетлер бар.

Этнографиялық лексика тараўын хәр тәреплеме изертлеўде қазақ, қырғыз, чуваш, татар, алтай тиллеринде жұмыслар алып барылды.

Түркий тиллери лексикасын хәр тәреплеме үйрениўде Э.В.Севортян көп ғана мийнет ислегенин көриўимизге болады. Оның «Этимологический словарь тюркских языков» атлы мийнетинде түркий тиллери, яғный 25 тилдің материаллары тийкарында улыўма түркий тиллериниң келип шығуы тийкарларын салыстырады [12:767].

Солай етип, биз англис тилинде феийл сөзлердин сөз қосылыўы арқалы жасалыўын анализлей отырып төмендеги пикирге келдик. Қоспа сөз де еки хәм оннан да артық сөзлердин (түбирлердин) қосылыўынан дүзиліп компонентлердин мәнилеринен бираз өзгеше мәниге ийе болған хәм сөйлеўде бир пәт пенен айтылып, гейде биригиўши компонентлери фонетикалық өзгериске ушырайтуғын хәм гәпте бир ағзаның хызметин атқаратуғын сөзлерге айтылады.

Э.В.Севортян бул мийнетинде түркий тиллердеги сөзлердин этимологиялық тийкарларына итибар қаратып, оларды лексикалық жақтан бир-бирине уқасалығы хәм өзгешеликлерин атап өтеди. Илимпаздың түркий тиллери сөзлериниң этимологиялық жақтан анализлеп, сөзлердин мазмунын көрсетип бергенлиги этнографизмлердин бул тиллердеги қолланыў өзгешеликлерин билиў ушын да әҳмийетли болып табылады.

Түркий тиллерде исленген мийнетлердин бири сыпатында «Қазақ тилиниң қысқаша этимологиялық сөзлиги»н атап өтиўимизге болады [8:240]. Сөзликте түрк тиллери ушын да ортақ болған лексикалық бирликлердин этимологиялық мазмуны анализленген. Бул мийнетте мал шарўашылығы, халықтың жасаў тәризи, үрп-әдет, дәстүрлер менен байланыслы болған атамалардың тийкарғы мазмуны ашып берилген. Сөзликте атамалар белгили бир топарлар тийкарында емес, ал әлипбе тәртибинде избе-из берилген. Бул оқыўшыға бираз қолайлық жаратады. Сөзликте қазақ халқы хәм түркий халықлар ушын ортақ болған атамалар хәм олардың этнографиялық мазмуны, лексикалық келип шығуы, морфологиялық мәнисине де итибар қаратылған. Мәселен, қарақалпақ халқының дәстүрий ойынлары болған көкпар ҳаққында сөзликте мынадай анықлама бериледи: «Бул сөз алтай тилинде *бору*, тува тилинде *бөрү*, ноғай, татар, башқұрт, уйғыр тилинде *бьори*, *бүре*, *бөрө* болып айтылады. «Көк» сөзи басқа түркий тиллериндегидей қазақ тилинде де заттың түси, аспан, жас балаўса шөп, жаңа шыққан жемис, өрімдей жас, деген мазмунда қолланылады. *Бөри* сөзине қосылып *көк* сөзи «мықлы, беккем, нағыз көк жал қасқыр» дегенди аңлатады. Солай етип, «көкпар» сөзи *көк* және *бөри* деген еки сөзден қуралған» [8:104].